

תופעת ההצקה בגיל הרך

עמוס רוליזר ולילך מינצר

תקציר

מטרת המחקר הייתה לאמוד את היקפה של תופעת ההצקה (bullying) בקרב ילדים בני 4-7 במהלך שהייתם במסגרת החינוכית בשעות הבוקר. לשם כך נאספו נתונים מ-302 ילדים בני 4-7 ב-18 גני ילדים בצפון הארץ. הנתונים על-אודות שיעורי ההצקה נאספו בעזרת כלי המותאם לילדים בגיל הרך אשר אינם יודעים קרוא וכתוב. הכלי מכיל אוסף של 12 תמונות המציגות סצנות הצקה שונות, והילדים התבקשו לדווח אם חוו את האירועים המתוארים בתמונות במהלך היום האחרון בגן. ממצאי המחקר מעידים על שיעורי הצקה גבוהים במיוחד בגני הילדים בישראל – 61.3% מילדי הגן מהווים קורבנות של הצקה על בסיס יומי. נוסף על כך נמצא כי מרבית ההצקה בגני הילדים היא מהסוג של הצקה פיזית, הכוללת בעיטות, דחיפות, משיכה בשיער וכדומה. 46.6% מהילדים שהשתתפו במחקר דיווחו על היחשפות לסוג זה של הצקה. מן הנתונים שנאספו במחקר זה ניתן ללמוד על הצורך הדחוף בהתערבות מבוקרת לשם הפחתת שיעורי ההצקה בגני הילדים.

מילות מפתח: הצקה, גני ילדים, קורבנות הצקה, סוגי הצקה.

מבוא

מטרת המחקר הנוכחי הייתה לבחון את תופעת ההצקה (bullying) בקרב גילאי הגן. עד היום לא נחקרה כמעט תופעה זו בקרב גילאי הגן, בעיקר כתוצאה מהעדר יכולת כתיבה של הילדים הצעירים. זאת, בהשוואה לעיסוק הנרחב בתופעה ובמאפייניה בקרב גילאי בית הספר היסודי והחטיבות העליונות.

המושג "הצקה" מוגדר כמצב שבו תלמיד או קבוצת תלמידים, בדרך כלל בעלי מעמד והשפעה בבית הספר, פוגעים באופן חוזר ונשנה בתלמיד או בתלמידים אשר בדרך כלל אינם מסוגלים להגיב בגלל נחיתות פיזית או מנטלית (Olweus, 1993; Rigby, 2002; Smith & Sharp, 1994; Smith & Thompson, 1991). אולוואוס (Olweus, 1993) מחדד כי הצקה מתרחשת כאשר תלמיד נחשף באופן חוזר ונשנה, לאורך זמן, להתנהגות אנטי-חברתית מגוונת של תלמיד אחר, או של כמה תלמידים, ללא יכולת להתגונן. ריגבי (Rigby, 2002) רואה את ייחודה של תופעת ההצקה בכך שהיא חוזרת על עצמה ומערבת רצון מודע ומתוכנן לפגוע באחר, אי-שוויון כוחות בין המציק לקורבנו, שימוש בכוח כלפי האחר לא לשם הגנה עצמית

וגילויי הנאה וסיפוק של המציק לנוכח הסבל של קורבנו. סמית ושרפ (Smith & Sharp, 1994) הגדירו הצקה המתרחשת בסביבת בית הספר כפגיעה פיזית או נפשית של תלמיד ברעהו ללא פרובוקציה מקדימה או התגרות מצד קורבן ההצקה, דבר המייחד את התופעה מהתנהגויות אלימות רגילות וממצבי תוקפנות אופייניים בקרב ילדים. גם חוקרים אלה ציינו כי אחד המאפיינים של התנהגות הצקה, בהשוואה להתנהגויות אנטי-חברתיות אחרות, הוא היבט התכנון המוקדם, כלומר, המציקים בוחרים את הזמן, את המקום ואת סוג ההצקה כלפי קורבנם. רולידר, לפידות ולוי (2000) הגדירו את ההצקה באופן אופרטיבי, על מנת לאפשר צפייה במרכיביה, על ידי חלוקתה לשלושה סוגים עיקריים: הצקה פיזית, הצקה מילולית והצקה עקיפה. הצקה פיזית כוללת, לדוגמה, דחיפה, מכה, הורדת פריט לבוש, בעיטה, חטיפת משחק והריסת משחק. הצקה מילולית כוללת, לדוגמה, קנטורים, השפלות מילוליות, כינויים, לעג והעלבה, הפחדה ואיומים. דוגמות להצקה עקיפה כוללות הפצה של שמועות ושקרים, הטלת חרם, נידוי חברתי, אי-שיתוף במשחק ומניעת השתתפות בפעולות חברתיות.

תופעת ההצקה והשלכותיה על התפתחותם ובריאותם הנפשית של ילדים בסביבות חינוכיות נחקרה באינטנסיביות רבה בעולם המפותח. חקר נרחב זה בדק, בין היתר, את שכיחות התופעה בקרב הגילאים השונים בבית הספר. לדוגמה, אולוואוס (Olweus, 1993) מצא כי 15% מהתלמידים בנורווגיה מעורבים באופן פעיל בתופעות של הצקה; באנגליה דיווחו 24% מן התלמידים כי הם מהווים קורבנות של הצקה בתדירות של פעם בשבוע (Smith, 2004); בסקוטלנד סיפרו 17% מן התלמידים בבתי הספר התיכוניים כי הם מהווים קורבנות של הצקה (Leslie, 1993); בפורטוגל דיווחו 21.9% מתלמידי בית הספר היסודי וכ-21.6% מתלמידי בית הספר התיכון כי הם קורבנות של הצקה (De Almeida, 1999); בחטיבות הביניים באוסטרליה דיווחו 28.3% מהתלמידים הבנים וכ-15% מן התלמידות כי הם מהווים קורבנות של הצקה המתרחשת לפחות פעם בשבוע (Rigby & Slee, 1991); בסין נמצא כי 20.3% מתלמידי בית הספר היסודי מהווים קורבנות של הצקה (Guoan & Chen, 2002); בארצות הברית סקרו ננסל ועמיתיו (Nansel et al., 2001) מדגם של 15,686 תלמידים מחטיבות הביניים, ומצאו כי 8.4% מהתלמידים דיווחו שהם מהווים קורבנות של הצקה על בסיס שבועי; בקנדה מצאו פפלר וקרייג (Pepler & Craig, 1995) כי שיעוריהם של קורבנות ההצקה בקרב התלמידים בבית הספר היסודי ובחטיבת הביניים עומד על כ-5%; ולבסוף, ביפן מצא מוריטה (Morita, 1996) כי 13% מתלמידי חטיבות הביניים מהווים קורבנות של הצקה מצד חבריהם.

בישראל, בהשוואה לנתונים המדווחים בעולם, נמצאו שכיחויות הצקה גבוהות במיוחד בקרב תלמידי בתי הספר (Rolider & Ochayon, 2005). ממחקר מקיף שערכו בנבנישתי, זעירא ואסטור (2000) עולה כי 48.1% מן התלמידים בבתי הספר היסודיים מדווחים כי תלמידים אחרים קיללו אותם שלוש פעמים או יותר במהלך החודש האחרון; 45% מן התלמידים דיווחו כי קיבלו בעיטה או אגרוף לפחות פעם אחת במהלך החודש האחרון; וכרבע מן התלמידים (25.2%) דיווחו כי היו נתונים בחרם לפחות פעם אחת במהלך החודש האחרון. רולידר ועמיתיו (2000) ערכו סקר

בקרוב מדגם מזדמן של 2,972 תלמידים מכיתות ג-ט ב-21 בתי ספר שונים ברחבי הארץ. בסקר נמצא כי 79% מהתלמידים היו חשופים להצקה מילולית בחודש שקדם לעריכת הסקר, ו-65% מילדי בית הספר דיווחו כי הם מהווים קורבן של הצקה גופנית על בסיס חודשי. בסקר שערכו הראל ועמיתיו בשנת 1998 בקרב תלמידי בתי הספר בארץ (הראל, אלנבוגן-פרנקוביץ, מולכו, אבו-עסבה וחביב, 2002) דיווחו 28.7% מהתלמידים שהשתתפו במחקר כי הם קורבנות של הצקות או הטרדות לפחות פעם או פעמיים בחודש, ו-4.4% מהתלמידים דיווחו כי הם קורבנות של הצקה ובריונות פעם או פעמיים בשבוע. לבסוף, בסקר מקיף שנערך לאחרונה על ידי בנבנישתי, חורי-כסאברי ואסטור (2006), בקרב מדגם מייצג של 27,315 תלמידים מכיתות ד-יא, מצאו החוקרים, בין היתר, כי 80% מתלמידי בית הספר נחשפו באופן אישי לאלימות מילולית על בסיס חודשי, כ-65% מהתלמידים דיווחו כי הם קורבנות של אלימות חברתית עקיפה, ו-19.4% מהתלמידים דיווחו כי הם קורבנות של אלימות פיזית קשה.

ממצאי מחקרים שנערכו בעשור האחרון מראים כי הצקה משפיעה על בריאותם הנפשית-החברתית הן של המציק, הן של הקורבן והן של הצופה מן הצד. מחקרים אלה מצאו כי להצקה יש השפעות פסיכולוגיות וחברתיות קשות וארוכות-טווח על הקורבנות. לדוגמה, היחשפות להצקה גורמת לקורבנות אחת או יותר מן התופעות הבאות: אובדן ביטחון עצמי, דימוי עצמי נמוך, היעדרות מבית הספר, דחייה חברתית, תחושת בדידות, חרדה, דיכאון, בעיות בריאות ומחשבות התאבדות (Beck, 1986; Kochenderfer & Ladd, 1996; Olweus, 1993; Perry, Kusel & Perry, 1988; Olweus, 1993). אולוואוס (Rigby, 2002; Ross & Ross, 1988; Smith & Sharp, 1994) מצא כי קורבנות ההצקה הם בדרך כלל ילדים המדווחים כי הם אינם מאושרים וכי הם סובלים מפחד, מחרדה ומהערכה עצמית נמוכה. ריגבי וסלי (Rigby & Slee, 1999) מדווחים כי חלק מקורבנות ההצקה מראים אותות של מצוקה קשה עד כדי כך שהם עוסקים במחשבה על התאבדות ולעיתים אף מתאבדים בעקבות היחשפות חוזרת ונשנית למעשי ההצקה. אולוואוס (Olweus, 1993) מוסיף כי גם כאשר ההצקה אינה מניעה את הקורבנות לצעד קיצוני כמו התאבדות, נגרם להם נזק פסיכולוגי משמעותי, המפריע להתפתחות הלימודית, החברתית והרגשית שלהם. הייזלר ועמיתיו (Hazler, Hoover & Oliver, 1993) דיווחו על ירידה מובהקת סטטיסטית בציונים בקרב 90% מקורבנות ההצקה.

לעיסוק בהצקה ולהתבוננות עליה יש השפעה שלילית על התפתחותם ותפקודם של המציקים והמתבוננים מן הצד, בהתאמה: וינהולד (Weinhold, 1999) מציין כי המציקים סובלים יותר מהפרעות אישיות אנטי-חברתיות, ומשתמשים יותר מאחרים בשירותי בריאות הנפש; ואילו סודרמן, ג'ף ושיק (Sudermann, Jaffe & Schiek, 1996) מצאו כי הצקה גורמת לפחד או לחרדה בקרב הילדים אשר עומדים מן הצד וצופים. נוסף על כך הם מצאו כי צפייה בהצקה אשר אינה מטופלת באופן יעיל על ידי המערכת מעלה את הסבירות שבעתיד ייהפכו גם העומדים מן הצד לחלק מציבור המציקים.

מחקר תופעת ההצקה המקיף אשר נעשה בעולם המערבי מתברר כי התופעה משתנה בשכיחותה, בעוצמתה ובאופייה בקרב הגילאים השונים. באופן כללי המחקר מראה כי ככל שגילם של המעורבים בהצקה גדול יותר כן מספר הילדים המציקים וכן מספר הקורבנות יורדים (הראל, קני ורהב, 1997; Rigby, 1996; Olweus, 1993). באוסטרליה, לדוגמה, מצא ריגבי (Rigby, 1996) כי בגיל 8 50% מהבנים ו-35.3% מהבנות מהווים קורבן של הצקה שבועית; בגיל 11 – 22.6% מהבנים ו-23.2% מהבנות; בגיל 15 – 16.6% מהבנים ו-12.2% מהבנות; ובגיל 17 שיעוריהם של קורבנות ההצקה השבועית יורדים ל-10.6% מהבנים ו-7% מהבנות. ריגבי (שם) מוסיף כי נתונים שנלקחו מתצפיות ישירות בגני ילדים באוסטרליה הראו כי הצקה מהווה בעיה חמורה כבר בגני הילדים. אולוואוס (Olweus, 1993) מצא כי תופעה זו של ירידה בשיעור ההצקה עם הגיל נכונה במיוחד לגבי הצקה פיזית: בכיתה ב דיווחו 17.5% מהבנים ו-16% מהבנות כי הם חשופים להצקה פיזית; בכיתה ד דיווחו כך 13% מהבנים ו-11.5% מהבנות; ובכיתה ו דיווחו כך 8.4% מהבנים ו-5.5% מהבנות. הראל ועמיתיו (1997) מצאו אף הם כי שכיחות ההצקה הולכת ויורדת בהדרגה עם העלייה בגיל. כך, בכיתות ו-ז דיווחו 68.7% מהבנים ו-53.2% מהבנות כי הם מהווים קורבנות של מעשי הצקה לפחות פעם אחת בשנת לימודים, ואילו בכיתות י-יא דיווחו כך רק 48.3% מהבנים ו-28.6% מהבנות.

כאמור, בניגוד למידע הרב הקיים בספרות לגבי תופעת ההצקה בקרב ילדים בגיל בית הספר, אי-אפשר כמעט למצוא נתונים כמותיים על תופעה זו בקרב ילדי הגן. אי-יכולתם של ילדים אלה להשתמש בשאלון כתוב – כלי המדידה העיקרי של התופעה – מהווה את הסיבה העיקרית למיעוט הנתונים הקיימים (Olweus, 1993). בסקר ספרות שערכנו נמצאו מחקרים ספורים בלבד שבדקו את תופעת ההצקה בגילאי הגן, וזאת בעיקר בעזרת ראיונות ותצפיות ישירות (Alsaker & Valkanover, 2001; Crick, Casas & Mosher, 1997; Frey & Hoppe-Graff, 1994; Kochenderfer & Ladd, 1996). לדוגמה, קוכנדרפר ולאד (Kochenderfer & Ladd, 1996) ראינו 200 ילדים בגילאי 5–6 (גיל ממוצע 5.5) בגני ילדים בארצות הברית על תופעת ההצקה. במחקר זה התבקשו הילדים לענות על השאלה אם מישהו בגנם עשה להם את הדברים הבאים: נטפל אליהם, הרביץ להם, אמר להם דברים רעים או אמר עליהם דברים לא יפים לילדים אחרים, ובאיזו תדירות – אף פעם, לעיתים או לעיתים קרובות. נמצא כי 20.5% מהילדים דיווחו כי הם קורבנות של מעשי הצקה מצד חבריהם לעיתים קרובות. אלסקר וולקנובר (Alsaker & Valkanover, 2001) חקרו את תופעת ההצקה בגיל הרך בשווייץ באמצעות תצפיות ישירות על 344 ילדים בני 5–8. הם מצאו כי 6.1% מהילדים היוו קורבנות של הצקה, 10.2% נצפו כקורבנות וכמציקים גם יחד, וכ-10.8% נצפו כמציקים בלבד. ממחקר זה התברר לחוקרים כי אחד מבין כל ארבעה ילדים בגילים האמורים מעורב במעשי הצקה. קריק, קסס ומושר (Crick, Casas & Mosher, 1997) בדקו את סוג ההצקה (עקיפה/ישירה) בגילאי הגן באמצעות ראיונות עם גננות וילדי הגן. במחקרם הם ביקשו מקבוצה של גננות וילדים להתייחס ל-65 ילדים בני 3–5, לזהות את הילדים המציקים ולסווג את הצקתם. נמצא כי 15% מהבנים ו-7% מהבנות זוהו על ידי הגננות והילדים

כמציקים לחבריהם הצקה פיזית ומילולית, וכי 26% מהבנות זוהו כמציקות באופן עקיף על ידי הטלת חרם, הפצת שמועות ושקרים, ומניעת השתתפות בפעולות חברתיות. לבסוף, פריי והופ-גראף (Frey & Hoppe-Graff, 1994) אספו נתונים על הצקה בקרב ילדים בני 2–4 בברזיל, באמצעות תצפיות ישירות בפעילות הילדים, על מנת להתרשם מתופעת ההצקה בקרב בנים ובנות בגיל הרך. במחקרם נמצא באופן כללי כי בנים נטו יותר מבנות להשתתף במעשי הצקה, אף שלא נמצאו הבדלים מובהקים סטטיסטית בין המינים.

בישראל, נכון לעת הזו, לא דווחו ממצאים אמפיריים לגבי תופעת ההצקה והשלכותיה בקרב ילדים בגיל הגן ובכיתה הראשונה בבית הספר היסודי. יוצא דופן הוא מחקרה האנתרופולוגי של פורמן (1994), אשר סוכם בספרה **ילדות כמרוקחה**, המתאר את תופעת ההצקה בקרב ילדי הגן בישראל. פורמן מתארת תמונות קשות של הצקה המתרחשות בין כותלי הגן. "רפרטואר ההתנהגויות של הילדים כלפי זולתם כולל קללות, עלבונות, ביזויים. ככל שהזולת במעמד נחות וחלש יותר, כך גוברת עוצמת ותדירות התקיפה" (שם, ע' 40). "משחקם של הילדים הוא לעיתים סוער, גס ואלים, מלווה בנגיעות פיזיות כגון לטיפות, סטירות, דחיפות, חיבוקים, חניקות, וטלטולים הדדיים" (שם, ע' 86). "בעולם הילדים התוקפנות היא משאב הכרחי. באמצעותה משיגים הילדים שליטה על חפצים ואנשים. העדר משאב זה מחליש ומסכן את מצבו של הילד ההופך לקורבן פוטנציאלי וזמין" (שם, ע' 109). תיאורים אנתרופולוגיים אלה, קשים ככל אשר יהיו, אינם מספקים מידע כמותי על שכיחות התופעה בקרב ילדי הגן.

מטרת המחקר הנוכחי הייתה למדוד את שיעורי ההצקה בגני הילדים ובכיתות א בישראל באמצעות כלי שפותח על ידי שפירא (2003) בהתבסס על שאלון הצקה של ולידר (1999) המיועד לילדים בכיתות ג-ט.

שיטת המחקר

אוכלוסיית המחקר

במחקר זה השתתפו 302 ילדים המשתייכים למסגרות החינוך הרגיל, בגני ילדים הנמצאים תחת פיקוחו של משרד החינוך והתרבות, מחוז צפון. המדגם המזדמן במחקר כלל 141 בנים ו-161 בנות בגילים 4–7 (גיל ממוצע 5). התפלגות גילם של הילדים שהשתתפו במחקר הייתה כדלקמן: 69 ילדים בני 4 (52% בנות), 159 ילדים בני 5 (56% בנות), 73 ילדים בני 6 (48% בנות) וילד אחד בן 7. המחקר נערך ב-18 גנים, מהם 11 גנים קיבוציים, 2 גנים עירוניים, 3 גנים ערביים-עירוניים ו-2 גנים במושבים. הגנים נבחרו מטעמי נוחות על פי קרבתם למכללה שבה נערך המחקר, ברדיוס של 30 ק"מ. כל הילדים שנכחו בגן ביום שבו נאספו הנתונים נטלו חלק במחקר. ברוב הגנים נכחו בין 15 ל-29 ילדים. הוריהם של כל הילדים שהשתתפו במחקר קיבלו הסבר מפורט על מטרות המחקר, ולא הביעו את התנגדותם להשתתפות ילדם במחקר.

כלי המחקר

הנתונים על שכיחות ההצקה נאספו בעזרת כלי שפותח ותוקף על ידי שפירא (2003) בהתבסס על שאלון ההצקה של רולידר (1999). בבניית הכלי הובאו בחשבון יכולותיהם של הילדים בגיל הרך בתחומי החשיבה וההבנה, הזיכרון, ההבעה בכתב ומיומנויות הקריאה והכתיבה. הכלי הוא מעין שאלון לדיווח עצמי אשר מתבסס על ציורים ומותאם לגיל הגן, שכן הוא אינו דורש ידע בקריאה או בכתיבה. הכלי כולל מערך של 25 ציורים, המאוגדים יחדיו בספרון המלווה קלטת שמע. מערך התמונות כולל שתי סדרות של תמונות ו-5 תמונות נוספות. הסדרה הראשונה כוללת 8 תמונות שאינן קשורות להצקה, ומטרתה להציג לילד את הכלי ואת אופן השימוש בו, ולבחון אם הוא מבין את המטלה שהוא נדרש לה (לדוגמה, ציור המתאים לשאלה "האם התלבשת הבוקר?!"). הסדרה השנייה כוללת 12 תמונות המתארות את סיטואציות ההצקה שנמצאו כשכיחות ביותר בגיל זה: הכאה, חניקה, דחיפה, בעיטה, משיכה בשיער, הצצה לאיברים אינטימיים או נגיעה בהם, הורדת מכנסיים, זריקת חול, צעקה/קללה, העלבה/לעג, הריסת משחק/עבודה, חטיפה של משחק בכוח, אי-שיתוף במשחק. ראו, לדוגמה, את תמונה 1, המתארת סיטואציה של הורדת מכנסיים, ואת תמונה 2, המתארת לעג והעלבה וחטיפת משחק מחבר.

תמונה 1 (מתוך שפירא, 2003)

תמונה 2 (מתוך שפירא, 2003)

בין התמונות של סיטואציות ההצקה מופיעות 5 תמונות נוספות של סיטואציות מחיי הילד אשר אינן קשורות להצקה, שמטרתן לוודא שהנבדק מרוכז, קשוב להנחיות, ואינו עונה באופן אוטומטי וללא בקרה על השאלות המוצגות לו. בתחתיתה של כל תמונה יש שתי מדבקות צבעוניות (האחת ירוקה והאחרת כתומה) בגודל בולט לעין, שעליהן יש לסמן בקו (על ידי טוש מחיק) את התשובות לשאלות הנשאלות באמצעות הקלטת. קלטת השמע כוללת הוראות לנבדק כיצד להשתמש בכלי ומערך של 25 שאלות. כל שאלה מתייחסת לתמונה אחת מספרון התמונות על פי סדר הופעתן. לדוגמה: "האם היום משהו הרס לך משחק או עבודה? אם כן, סמן קו על המלבן הירוק, אם לא, סמן קו על המלבן הכתום. סמן עכשיו, עבור לעמוד הבא." במטרה לבדוק אם ניתן לבנות ציון כללי לשאלון כולו, נבדקה המהימנות הפנימית באמצעות α של קרונברך, ונמצא כי $\alpha=0.73$ (שפירא, 2003). חושב גם ציון הצקה כללי מ-12 הפריטים שכלל הכלי לדיווח עצמי ומ-12 הפריטים שנכללו בתצפיות הישירות שנעשו על הילדים, וחושב המתאם בין שני משתנים אלה. נמצא מתאם חיובי מובהק סטטיסטית ($r=0.45$; $p<0.001$).

הליך המחקר

לצורך עריכת המחקר הנוכחי הוכשרו 14 סטודנטים שלמדו לתואר ראשון במגמות פסיכולוגיה, חינוך וקרימינולוגיה. הסטודנטים השתתפו בשתי סדנות, שבהן למדו את אופן השימוש בכלי, תוך שימת דגש בנקודות מיוחדות. לצורך העברת הכלי בגני הילדים הערביים, הוקלטה קלטת שמע נוספת בערבית על ידי סטודנטית דוברת השפה.

כשבוע לפני איסוף הנתונים בכל גן, הועברו להורי הילדים מאותו גן טפסים המפרטים את מטרת המחקר ואת אופן עריכתו, שאליהם צורף טופס הבעת התנגדות, המאפשר להורה להתנגד לכך שילדו ייטול חלק במחקר. לסטודנטים הנסיינים חולקו דפי הוראות מפורטים לגבי דרך העברת הכלי, אשר כללו את המילים המדויקות שעליהם לומר לילדים ואת המיקום המדויק שבו עליהם לשבת, לשם האחידות בהעברת הכלי. המחקר נערך בפניה שקטה בגן הילדים, שבה לא היו הפרעות כלשהן, ורוב הילדים (70%) ביצעו את מטלת המחקר בין השעות 10–12 בבוקר, לאחר זמן חופשי בחצר או במשק הבית. הנסיין ישב לצד הילד ועזר לו במעבר בין הדפים כשהיה צורך בכך. כאשר הילד סיים את העבודה עם הכלי, סימן הנסיין את תשובותיו על דפי הנתונים שחולקו לנסיינים, ומחק את תשובות הילד מן הספרון. העבודה של כל ילד ערכה כ-10 דקות, אשר כללו גם היכרות והסבר קצר על אופן העבודה.

ניתוח הנתונים

לאחר איסופם, הוקלדו הנתונים לתוכנת SPSS לשם ניתוח נתוני המחקר. נערכו חישובי שכיחויות של ההצקות השונות בקרב קבוצות המדגם, ונערכו ניתוחי χ^2 לבדיקת הקשר בין גילו של הילד ומינו לבין השכיחויות של סוגי ההצקה השונים. לא הובאו בחשבון תשובותיהם של 15 ילדים (4%) אשר ענו לא נכון על ארבע שאלות בקרה או יותר (ילדים אלה לא הוכנסו למדגם).

ממצאים**שיעוריהם של קורבנות ההצקה**

בטבלה 1 ניתן לראות נתונים לגבי אחוז הילדים אשר דיווחו כי הם מהווים קורבנות של הצקה על פי מספר סוגי ההצקות שאליהם נחשפו ביום שבו נאספו הנתונים.

טבלה 1: התפלגותם של קורבנות ההצקה לפי מספר סוגי ההצקות שאליהם נחשפו ביום המחקר

מספר הצקות	שכיחות הצקות (%)	שכיחות הצקות מצטברת (%)
1	18.2	18.2
2	11.3	29.5
3	7.3	36.8
4	4.6	41.4
5	4.3	45.7
6	4	49.7
7	0.7	50.4
8	1.7	52
9	2.3	54.3
10	1.7	56
11	2.3	58
12	3	61.3
0	38.7	38.7
סה"כ	100	100

כפי שניתן לראות, 61.3% מילדי הגן דיווחו כי נחשפו לסוג הצקה אחד לפחות ביום שבו ענו על השאלון: 18.2% מהילדים דיווחו כי נחשפו באותו יום לסוג הצקה אחד, 29.5% דיווחו על שני סוגי הצקה, ו-36.8% דיווחו על שלושה סוגי הצקה שונים שהופגנו כלפיהם באותו יום. רק 38.7% מהילדים דיווחו כי לא נחשפו לשום הצקה ביום שבו ענו על השאלון. נוסף על כך ניתן לראות כי 3% מהילדים דיווחו כי נחשפו לשנים עשר סוגי הצקה באותו יום.

בטבלה 2 ניתן לראות סיכום של שיעורי ההצקה (באחוזים), על סוגיה השונים, בקרב בנים ובנות ובקרב הגילאים השונים.

טבלה 2: שיעורי ההצקה בקרב בנים ובנות ובקרב גילאים שונים, לפי סוג ההצקה (באחוזים)

גיל 6 N=73		גיל 5 N=159		גיל 4 N=69		בנות N=161		בנים N=141		כולל N=302		סוג אירוע
61.4		66.0		52.1		60.3		62.5		61.3		סה"כ הצקה
46.6		50.4		36.3		45.4		47.6		46.4		הצקה פיזית
16.4		20.1		14.5		14.3		22.0		17.9		1. משיכה בשיער
17.8		25.8		15.9		21.1		22.0		21.5		2. חטיפת משחק
19.2		23.9		14.5		18.6		22.7		20.5		3. דחיפה
15.1		20.8		15.9		14.9		22.0		18.2		4. בעיטה
17.8		23.9		11.6		18.0		21.3		19.5		5. הרבצה/הכאה
15.1		19.5		14.5		14.9		20.6		17.5		6. זריקת חול
6.8		18.9		11.6		13.0		15.6		14.2		7. חניקה
20.5		25.8		14.5		19.3		24.8		21.9		8. הריסת משחק
32.8		34.2		30.4		31.0		35.7		33.1		הצקה עקיפה – אי-שיתוף במשחק
34.3		32.8		29.0		28.6		36.2		32.1		הצקה מילולית
21.9		20.8		24.6		20.5		23.4		21.9		1. לעג/העלבה
23.3		26.4		17.4		20.5		27.0		23.5		2. צעקה/קללה
6.8		17.7		10.1		13.1		13.4		13.2		הצצה לאיברים אינטימיים
17.8		25.2		17.4		18.0		25.6		21.5		הצקה חמורה

השאלות בשאלון העוסקות בהצקה פיזית מתייחסות למשיכה בשיער, חטיפת משחק, דחיפה, בעיטה, הרבצה, זריקת חול, חניקה והריסת משחק. הצקה מילולית כוללת צעקה/קללה ולעג/העלבה, והצקה עקיפה כוללת אי-שיתוף במשחק.

כפי שניתן לראות בטבלה 2, מרבית ההצקה בגני הילדים היא מסוג ההצקה הפיזית. 46.4% מהילדים דיווחו כי היו קורבנות של אחד או יותר מבין שמונת סוגי ההצקה השונים הכוללים בקטגוריית ההצקה הפיזית ביום שבו נאספו הנתונים. 33.1% מהילדים דיווחו כי היו קורבנות של הצקה עקיפה, ו-32.1% מהילדים דיווחו כי היו קורבנות של סוג אחד לפחות מבין שני סוגי ההצקה המילולית ביום העברת השאלון. הבדלים אלה בשיעורי הקורבנות בין סוגי ההצקה השונים נמצאו מובהקים סטטיסטית במבחני χ^2 (ההבדל בין הצקה פיזית למילולית – $\chi^2(1) = 79.2, p < 0.001$; ההבדל בין הצקה פיזית לעקיפה – $\chi^2(1) = 20.5, p < 0.001$; וההבדל בין הצקה מילולית לעקיפה – $\chi^2(1) = 17.06, p < 0.001$).

סוג ההצקה שבו נרשם השיעור הגבוה ביותר של קורבנות (33.1%) הוא אי-שיתוף במשחק, ואילו סוג ההצקה שבו נרשם השיעור הנמוך ביותר הוא הצצה לאיברים אינטימיים (13.2%).

הממצאים מראים כי נוסף על השיעורים הגבוהים של קורבנות של הצקה פיזית ומילולית, קיים גם שיעור גבוה (21.5%) של קורבנות של הצקה חמורה. תחת הקטגוריה של הצקה חמורה נכנסות שתי שאלות מהשאלון העוסקות בחניקה ובמשיכה בשיער.

שיעוריהם של קורבנות ההצקה בקרב בנים ובקרב בנות

מן הנתונים עולה כי שיעורם של קורבנות ההצקה בקרב הבנים (62.5%) גבוה במעט מזה שבקרב הבנות (60.3%), אולם ההבדל לא נמצא מובהק סטטיסטית ($\chi^2(1) = 0.14$, n.s.).

ניתן לראות בטבלה 2 כי גם בהצקה פיזית וגם בהצקה מילולית שיעורם של קורבנות ההצקה בקרב הבנים גבוה יותר מאשר בקרב הבנות (בהצקה פיזית – 47.6% מהבנים לעומת 45.4% מהבנות; ובהצקה מילולית – 36.2% מהבנים לעומת 28.6% מהבנות). אולם בשני סוגי ההצקה לא נמצאו במבחני χ^2 הבדלים מובהקים סטטיסטית בין המינים (הצקה פיזית – $\chi^2(1) = 0.14$, n.s.; הצקה מילולית – $\chi^2(1) = 1.99$, n.s.). גם במבחן χ^2 שבחן את הקשר בין משתנה המין לבין שיעור הקורבנות של הצקה עקיפה לא נמצא קשר מובהק סטטיסטית ($\chi^2(1) = 0.39$, n.s.), אף שגם כאן ניתן לראות כי שיעור הקורבנות בקרב הבנים (35.7%) גבוה יותר מאשר בקרב הבנות (31.0%).

כפי שניתן לראות בטבלה 2, בנים חשופים יותר להצקה חמורה מן הבנות (25.6% מהבנים לעומת 18% מהבנות), אולם גם כאן לא נמצא קשר מובהק סטטיסטית ($\chi^2(1) = 2.51$, n.s.). כמו כן לא נמצאו הבדלים בין המינים בשיעורם של קורבנות ההצצה לאיברים אינטימיים (13.4% מהבנים ו-13.1% מהבנות; $\chi^2(1) = 0.93$, n.s.).

שיעוריהם של קורבנות ההצקה בגילאים השונים

בניתוח χ^2 לבדיקת הקשר בין גיל הילד לבין שיעוריהם של קורבנות ההצקה לא נמצא קשר מובהק סטטיסטית ($\chi^2(3) = 4.73$, n.s.). אולם כפי שניתן לראות בטבלה 2, 52.1% מהילדים בני ה-4 דיווחו כי היוו קורבנות של הצקה ביום שבו נאספו הנתונים, לעומת 66% מהילדים בני ה-5 ו-61.4% מהילדים בני ה-6. כלומר, בגיל 4 שיעורם של קורבנות ההצקה היה הנמוך ביותר, ובגיל 5 – הגבוה ביותר. בין גיל 5 לגיל 6 חלה ירידה קלה ולא מובהקת סטטיסטית בשיעורם של קורבנות ההצקה.

בניתוח χ^2 לבדיקת ההבדל בין הגילאים השונים בשיעורם של קורבנות ההצקה הפיזית ובשיעורם של קורבנות ההצקה המילולית שוב לא נמצאו הבדלים מובהקים סטטיסטית (הצקה פיזית – $\chi^2(3) = 5$, n.s.; הצקה מילולית – $\chi^2(3) = 0.9$, n.s.). כפי שניתן לראות בטבלה 2, בגיל 4 29% מהילדים מהווים קורבנות של הצקה מילולית ו-36.3% מהווים קורבנות של הצקה פיזית; בגיל 5 32.8% מהילדים מהווים קורבנות של הצקה מילולית ו-50.4% מהווים קורבנות של הצקה פיזית; ובגיל 6 34.3%

מהילדים מהווים קורבנות של הצקה מילולית ו-46.6% מהילדים מהווים קורבנות של הצקה פיזית. ניתן אם כן לראות שעם העלייה בגיל יש עלייה קלה בשיעורם של קורבנות ההצקה המילולית. בהצקה פיזית יש עלייה ניכרת בין גיל 4 לגיל 5 אך אחר כך ירידה קלה בגיל 6. בכל הגילאים – 4, 5, ו-6 – שיעוריהם של קורבנות ההצקה הפיזית גבוהים משיעוריהם של קורבנות ההצקה המילולית.

נוסף על כך נמצא שאין קשר משמעותי בין גיל הילד לבין היותו קורבן של הצקה עקיפה ($\chi^2(3) = 0.509$, n.s.). מן הנתונים עולה כי בגיל 4 30.4% מהילדים מהווים קורבנות של הצקה עקיפה, בגיל 5 חלה עלייה קטנה ל-34.2%, ובגיל 6 שיעורם של קורבנות ההצקה העקיפה יורד במעט ל-32.8%.

נוסף על כך עולה מטבלה 2 כי בגיל 4 17.4% מהילדים מהווים קורבנות של הצקה חמורה, בגיל 5 חלה עלייה ל-25.2%, ובגיל 6 חלה ירידה בחזרה ל-17.8% – דומה מאוד לשיעור הקורבנות של הצקה חמורה בגיל 4. ברם, גם הבדלים אלה לא נמצאו מובהקים סטטיסטית ($\chi^2(3) = 2.8$, n.s.). לבסוף, גם בניתוח χ^2 שנעשה לבדיקת הקשר בין שיעור הקורבנות של הצקה לאיברים אינטימיים לבין הגילאים השונים לא נמצא קשר מובהק סטטיסטית ($\chi^2(3) = 0.108$, n.s.). ניתן לראות כי בגיל 5 שיעור הקורבנות של הצקה לאיברים אינטימיים הוא הגבוה ביותר (17.7%), בגיל 6 הוא הנמוך ביותר (6.8%), ובגיל 4 נרשם ערך ביניים (10.1%).

לסיכום, לא נמצאו קשרים מובהקים סטטיסטית בין גיל ומין לבין שיעוריהם של קורבנות ההצקה על סוגיה השונים.

דיון

לעומת שפע של נתונים מחקריים על-אודות שיעורי ההצקה בבתי הספר היסודיים בישראל, לא נמצאו כמעט נתונים מחקריים על שיעורי ההצקה בגני הילדים בארץ. על כן מטרת מחקר זה הייתה לאמוד את שיעורי ההצקה בקרב ילדי הגן בישראל. מטרה זו הושגה בעזרת יישומו של כלי המותאם לדיווח הצקה בגיל הרך אשר פותח ותוקף על ידי שפירא (2003). במחקר הנוכחי נבדקו שיעורי ההצקה בקרב 302 ילדים מ-18 גנים בישראל. ממצאי המחקר עולים עוצמתה והיקפה של תופעת ההצקה בגני הילדים שבהם נערך המחקר. הנתונים מלמדים על שכיחות גבוהה של הצקה – קרוב לשני שלישים מהילדים בגני הילדים (61.3%) מהווים קורבנות של הצקות שונות ומגוונות.

מהשוואה למחקרים דומים שנעשו בעולם בנושא שכיחות ההצקה בגני הילדים (Kochenderfer & Ladd, 1996; Alsaker & Valkanover, 2001) עולה כי בישראל שיעורם של קורבנות ההצקה בגני הילדים גבוה בהרבה מאשר במדינות אחרות. כך, במחקרם של קוכנדרפר ולאד (Kochenderfer & Ladd, 1996), שנערך בארצות הברית, נמצא כי 20.5% מהילדים היוו קורבנות של הצקה; ואילו במחקרם של אלסקר וולקנובר (Alsaker & Valkanover, 2001), שנערך בשווייץ, נמצא כי 6.1% מהילדים הם קורבנות של הצקה, ועוד 10.2% הם קורבנות ומציקים גם יחד.

השיעורים של קורבנות ההצקה שנמצאו בגני הילדים בישראל גבוהים גם בהשוואה לנתונים שנאספו בעולם בנוגע לשיעורי ההצקה בבתי הספר היסודיים והתיכונים. ריגבי (Rigby, 1996), שבחן את המצב באוסטרליה, מצא כי 20.7% מהבנים ו-15.7% מהבנות בגילאי 8–18 מדווחים כי הם מהווים קורבנות של הצקה לפחות פעם אחת בשבוע. במחקר הנוכחי נמצא כי 62.5% מהבנים ו-60.3% מהבנות בגני הילדים בישראל מדווחים כי הם מהווים קורבנות של הצקה לפחות פעם אחת ביום.

שיעורי הצקה דומים לשיעורי ההצקה שנצפו במחקר זה נאספו דווקא בבתי ספר יסודיים בישראל על ידי בנבנישתי, זעירא ואסטור (2000), הראל ועמיתיו (1997) ורולידר ועמיתיו (2000). במחקרם של רולידר ועמיתיו (2000) נמצא כי 65% מן הילדים בבית הספר היסודי ובחטיבת הביניים היוו קורבנות של הצקה גופנית, וכי 79% מהילדים סבלו מהצקה מילולית. שיעורים אלה דומים לאלה שנמצאו במחקר זה, אך להבדיל ממחקרם של רולידר ועמיתיו, שבו איסוף הנתונים נערך לגבי החודש האחרון, במחקר הנוכחי דיווחו הילדים על היום האחרון, ועל כן קשה להשוות בין הנתונים שנאספו בשני מחקרים אלה. גם במחקרם של בנבנישתי, זעירא ואסטור (2000) נאספו הנתונים לגבי החודש האחרון, ולא לגבי היום האחרון, אך עם זאת גם שם נמצאו שיעורי הצקה דומים: כמעט מחצית (48.1%) מתלמידי בית הספר היסודי דיווחו כי תלמיד אחר קילל אותם שלוש פעמים או יותר בחודש האחרון, יותר ממחצית (62%) מהתלמידים דיווחו כי תלמיד אחר לעג, העליב או השפיל אותם, ו-38.5% מהתלמידים דיווחו כי הטילו עליהם חרם לפחות פעם אחת במהלך החודש האחרון. נתונים אלה מבתי הספר היסודיים בארץ דומים לנתונים העולים מן המחקר הנוכחי. כזכור, 61.3% מהילדים בגני הילדים שנחקרו דיווחו כי נחשפו להצקה אחת לפחות במהלך היום האחרון, 46.4% דיווחו כי היוו קורבנות של הצקה פיזית במהלך היום האחרון, 32.1% דיווחו כי היוו קורבנות של הצקה מילולית במהלך היום האחרון, ו-33.1% דיווחו כי הוטל עליהם חרם במהלך היום האחרון.

ממצאים אלה תואמים את התפיסה הכללית שההצקה שכיחה יותר בגילאים הצעירים, ונותנים משנה תוקף לדיווח האנתרופולוגי של פורמן. שיעור ההצקה שנמצא מבחינה כמותית דומה לדיווחה התיאורי של פורמן. נוסף על כך, מחקר זה תואם את הנחתם של ריגבי (Rigby, 1996) ושל אולוואוס (Olweus, 1993) שלפיה שיעור ההצקה הוא תלוי גיל, וכי ככל שהגיל יורד כן שיעור ההצקה עולה, כך שאין זה מפתיע שילדים בגיל הגן חשופים להצקה בשכיחות גבוהה יותר מאשר תלמידים מבוגרים יותר.

בהתאם לדבריו של אולוואוס (Olweus, 1993), הטוען כי הילדים הצעירים יותר חשופים במידה הרבה ביותר להצקה באופן כללי ולהצקה פיזית בפרט, נמצא כי אכן קיימת יותר הצקה פיזית בגני הילדים מאשר הצקה מילולית. אחד הממצאים המעניינים ביותר העולים ממחקר זה הוא ש-46.4% מהילדים דיווחו כי הם מהווים קורבנות של הצקה פיזית, בעוד ש-32.1% מהילדים דיווחו כי הם מהווים קורבנות של הצקה מילולית.

ממצא מעניין נוסף העולה מן המחקר הוא שבגני הילדים אין הבדל בשיעור קורבנות ההצקה בין בנים לבנות — 60.3% מהבנות ו-62.5% מהבנים דיווחו כי היוו קורבנות

של הצקה במהלך היום האחרון. ממצא זה מעניין לנוכח העובדה שבמחקרים שנערכו בבתי ספר נמצא קשר בין המין לבין שכיחות ההצקה. הסבר אפשרי להבדל זה בין המחקר הנוכחי למחקרים האחרים הוא שיחסי הכוחות בין המינים מבחינת גודל פיזי וכוח פיזי דומים יותר בגיל זה מאשר בגיל בית הספר. מעניין לציין בהקשר זה כי בסקרים הארציים של בנבנישתי ועמיתיו נמצא שהפער בין שני המינים גדל ככל שעולים בגיל. ייתכן שבממצאי המחקר הנוכחי אנו רואים את "נקודת ההתחלה" שבה אין פער בין שני המינים.

ניתן לומר כי בגני הילדים בישראל קיימת מעין תת-תרבות של הצקה, כאשר יותר ממחצית הילדים מהווים קורבנות של הצקה. קרוב לחמישית מהילדים (18.2%) חווים הצקה אחת ביום, כמחצית הילדים (50.4%) חווים בין הצקה אחת ל-7 הצקות ביום, וקיים מיעוט של ילדים (10.9%) אשר חווה כמות עצומה של הצקות מגוונות (8 עד 12) ביום. ילדים אלה מהווים קרוב לוודאי את דמות הקורבן הקלסי, ושיעורם דומה לשיעור הקורבנות שמצאו אלסקר וולקנובר (Alsaker & Valkanover, 2001) 6.1% – מהילדים.

עוד עולה מהממצאים כי 21.5% מהילדים מהווים קורבנות של הצקה חמורה (חניקה ומשיכה בשיער). ממצא זה, כמו שאר ממצאי המחקר הנוכחי, מחזק את המסקנות בדבר תרבות ההצקה בגני הילדים בישראל. נתונים אלה עולים בקנה אחד עם האקלים החברתי-התרבותי בישראל של שנות האלפיים, שבה התרבות השלטת היא תרבות כוחנית וחומרית, ומצבן החברתי-הכלכלי של שכבות נרחבות באוכלוסייה הוא קשה עד מאוד. ייתכן שמשנתנו רקע כואבים אלה משפיעים גם על התרבות השוררת בקרב ילדי הגן בישראל.

ממכלול הממצאים העולים מהמחקר הנוכחי מצטיירת תמונה קשה ועגומה ביחס לתופעת ההצקה בגני הילדים. על מנת לשפר את המצב ולהפחית את שיעור ההצקה בגני הילדים, יש ליצור תשתית של מידע, המבוססת על מחקר מקיף, אשר תהווה בסיס לתוכניות התערבות עתידיות.

מקורות

בנבנישתי, ר', זעירא, ע' ואסטור, ר' (2000). **אלימות במערכת החינוך בישראל – תשנ"ט: דוח ממצאים מסכם**. ירושלים: האוניברסיטה העברית בירושלים, בית הספר לעבודה סוציאלית ע"ש פאול ברוואלד.

בנבנישתי, ר', חורי-כסאברי, מ' ואסטור, ר' (2006). **אלימות במערכת החינוך בישראל – תשס"ה: דוח ממצאים מסכם**. ירושלים: האוניברסיטה העברית בירושלים, בית הספר לעבודה סוציאלית ולרווחה חברתית.

הראל, י', אלנבוגן-פרנקוביץ, ש', מולכו, מ', אבו-עסבה, ח' וחביב, ג' (2002). **נוער בישראל: רווחה חברתית, בריאות והתנהגויות סיכון במבט בינלאומי – סיכום ממצאי המחקר השני (1998)**. גוינט – מכון ברוקדייל, ואוניברסיטת בר-אילן, המגמה לסוציולוגיה של הבריאות.

- הראל, יי, קני, ד' ורהב, גי' (1997). **נוער בישראל: רווחה חברתית, בריאות והתנהגויות סיכון במבט בינלאומי**. ירושלים: משרד הבריאות – המרכז הלאומי לבקרת מחלות, ומשרד החינוך, התרבות והספורט.
- פורמן, מי' (1994). **ילדות כמרקחה**. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- רולידר, עי' (1999). **דו"ח מיפוי הצקה בבית הספר היסודי קרית עמל, טבעון**. המכללה האקדמית עמק זרעאל, המכון לחקר ולמניעת התנהגות אנטי חברתית של ילדים ובני נוער במוסדות חינוכיים.
- רולידר, עי', לפידות, נילוי, רי' (2000). **תופעת ההצקה בבתי-הספר בישראל**. המכללה האקדמית עמק זרעאל, המכון לחקר ולמניעת התנהגות אנטי חברתית של ילדים ובני נוער במוסדות חינוכיים.
- שפירא, אי' (2003). **בניית כלי לדיווח על הצקה בגיל הרך**. חיבור לשם קבלת תואר שני, בית הספר לחינוך, אוניברסיטת תל אביב.
- Alsaker, F.D., & Valkanover, S. (2001). *Early diagnosis and prevention of victimization in kindergarten – Research report*. Switzerland: University of Berne.
- Batsche, G.M., & Knoff, H.M. (1994). Bullies and their victims: Understanding a pervasive problem in the schools. *School Psychology Review*, 23(2), 165–174.
- Beck, A.T. (1986). Hopelessness as a predictor of eventual suicide. *Annals of the New York Academy of Sciences*, 487, 90–96.
- Crick, N.R., Casas, J.F., & Ku, H. (1999). Relational and physical forms of peer victimisation in preschool. *Developmental Psychology*, 35, 376–385.
- Crick, N.R., Casas, J.F., & Mosher, M. (1997). Relational and overt aggression in preschool. *Developmental Psychology*, 33, 579–588.
- De Almeida, A.M.T. (1999). Portugal. In P. Smith, Y. Morita, J. Junger-Tas, D. Olweus, R. Catalano & P. Slee (Eds.), *The nature of school bullying: A cross-national perspective*. London: Routledge.
- Elliott, M. (1991). *Bullying: A practical guide to coping for schools*. Harlow, Essex: Longman.
- Frey, C., & Hoppe-Graff, S. (1994). Serious and playful aggression in Brazilian girls and boys. *Sex Roles*, 30, 249–269.
- Guoan, Y., & Chen, S. (2002). A survey of bully behavior in the school campus. *Psychological Science (China)*, 25(3), 355–356.
- Haeselager, G.J.T., & van Lieshout, C.F.M. (1992). Social and affective adjustment of self and peer reported victims and bullies. Paper presented at the European Conference on Developmental Psychology, Seville, Spain, September.
- Hazler, R.J., Hoover, J.H., & Oliver, R. (1993). What do kids say about bullying? *Education Digest*, 58(7), 16–20.

- Hirano, K. (1992). Bullying and victimization in Japanese classrooms. Paper presented at the European Conference on Developmental Psychology, Seville, Spain, September.
- Kochenderfer, B.J., & Ladd, G.W. (1996). Peer victimisation: Cause or consequence of school maladjustment? *Child Development*, 67, 1305–1317.
- Leslie, B. (1993). *A survey of bullying in seven Scottish primary schools*. M.Sc. Dissertation, University of Strathclyde, Glasgow.
- Main, M. (1999). Children's perception of violence in early childhood. Paper presented at the Children and Crime: Victims' and Offenders' Conference, Australian Institute of Criminology, Brisbane, 17–18 June.
- Morita, Y. (Ed.) (1985). *Sociological study on the structure of bullying group*. Department of Sociology, Osaka City University.
- Morita, Y. (1996). Bullying as a contemporary behavior problem in the context of increasing "societal privatization" in Japan. *Prospects – Quarterly Review of Comparative Education*, 26, 311–329.
- Nansel, T.R., Overpeck, M., Pilla, R.S., Ruan, W.J., Simons-Morton, B., & Scheidt, P. (2001). Bullying behaviors among US youth. *JAMA*, 285(16), 2094–2100.
- Olweus, D. (1973). Personality and aggression. In J.K. Cole & D.D. Jensen (Eds.), *Nebraska Symposium on Motivation 1972* (pp. 261–321). Lincoln: University of Nebraska Press.
- Olweus, D. (1993). *Bullying at school: What we know and what we can do*. Oxford, UK : Blackwell Publishers.
- O'Moore, A.M., & Hillery, B. (1989). Bullying in Dublin schools. *Irish Journal of Psychology*, 10, 426–441.
- Pepler, D.J., & Craig, W.M. (1995). A peek behind the fence: Observations of playground interactions with video cameras and remote microphones. *Developmental Psychology*, 31, 548–533.
- Perry, D.G., Kusel, S.J., & Perry, L.C. (1988). Victims of peer aggression. *Developmental Psychology*, 24, 807–814.
- Rigby, K. (1996). *Bullying in schools – and what to do about it*. Melbourne: ACER.
- Rigby, K. (2002). *New perspectives on bullying*. London: Jessica Kingsley.
- Rigby, K., & Slee, P.T. (1990). Victims and bullies in school communities. *Journal of the Australasian Society of Victimology*, 1(2), 23–28.
- Rigby, K., & Slee, P.T. (1991). Bullying among Australian school children: Reported behaviour and attitudes to victims. *Journal of Social Psychology*, 131, 615–627.
- Rigby, K., & Slee, P.T. (1999). Suicidal ideation among adolescent schoolchildren, involvement in bully/victim problems and perceived low social support. *Suicide and Life-Threatening Behavior*, 29, 119–130.

- Rolider, A., & Ochayon, M. (2005). Bystander behaviors among Israel children witnessing bullying behavior in school settings. *The Journal of the National Association of Pastoral Care in Education*, 23(2), 36–39.
- Ross, D.M., & Ross, S.A. (1988). *Childhood pain: Current issues, research, and management*. Baltimore: Urban & Schwarzenburg.
- Smith, P.K. (2004). Bullying – recent developments. *Child and Adolescent Mental Health*, 9, 98–103.
- Smith, P.K., & Sharp, S. (Eds.) (1994). *School bullying insights and perspectives*. London: Routledge.
- Smith, P.K., & Thompson, D. (1991). *Practical approaches to bullying*. Great Britain: David Foulton.
- Sudermann, M., Jaffe, P.G., & Schiek, E. (1996). Bullying: Information for parents and teachers. www.lfcc.on.ca/bully.htm.
- Weinhold, B.K. (1999). Bullying and school violence: The tip of the iceberg. *Teacher Educator*, 35(3), 28–33.
- Ziegler, S., & Rosenstein-Manner, M. (1991). *Bullying at school: Toronto in an international context* (Report No.196). Toronto Board of Education, Research Services.